

УДК 028(477.8)“17/18”(091)

МАРГІНАЛЬНІ ЗАПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЧИТАЦТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ XVIII–XIX ст.

Ірина Качур

*науковий співробітник відділу рідкісної книги
відділення “Наукова бібліографія і книгознавство”
ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*

Дослідження історії читачтва включає, як правило, три базові аспекти: аналіз видавничого репертуару, вивчення змістової структури книгозбірень і дослідження безпосередніх слідів читання. Результати проведених дотепер досліджень надають в основному інформацію про діяльність книгозбірень та розповсюдження книги. Читачтво у вузькому значенні цього слова досліджується у більшості випадків фрагментарно чи принагідно. Основною причиною такого становища є відсутність достатньої джерельної бази.

Сам факт присутності книги у приватній бібліотеці представників різних верств населення, хоча й значущий сам по собі, можемо розцінювати тільки як вияв наряду зацікавлень власника, а не гарантію прочитання твору. Найбільш достовірною інформацією щодо цього є безпосередні сліди читання, до яких належать щоденники, мемуари, кореспонденція, висловлювання критики та читачькі коментарі, залишені на сторінках прочитаного твору. Окремі відомості щодо читачтва можна знайти в дослідженнях з галузі бібліографії та історії книгарства, а також тогочасних літературних творах. Однак випадкові оцінки рівня читачтва сучасниками та висловлювання друкарів і накладників зазвичай надають суперечливу інформацію. Одні писали про тотальну темноту,

про високий рівень анальфabetизму у XVIII ст. у шляхетських і міщанських колах Західної України. З другого боку, існують діаметрально протилежні висловлювання на цю тему, які свідчать про високий рівень читацтва нашого суспільства попередніх століть. Так, львівський теолог, священник Флоріан Ярошевич у книзі “Старі помилки світової мудрості” у 1771 р. писав: “Тепер у кожного можна знайти книжку в кишені, бо навіть під час прогулянки в каретах, бачив, що забавляються книгою. Знаю і те, що найбільше французькі книжки читають. А які? Встидно мені про те і говорити ... Це книги про амури, вигадані історії про коханців, досить докладно описані, які я сам бачив у однієї розпусниці у кількох томиках. ... Бачу і те, що часом на богослужінні у церкві читають книжки, але які — невідомо. Я зауважив деяких, коли сидів поблизу, що читали Фіглярського, дехто — французькі романи, інші — газети.” [пер. тут і далі — *І. К.*]¹.

У нашому дослідженні на перший план винесено вивчення безпосередніх доказів читання, у першу чергу, маргінальних записів на книгах, що побутували на Західній Україні у XVIII–XIX ст. Ця група матеріалів, яка, на жаль, не має поширеного характеру, є унікальним джерелом дослідження і беззаперечним свідченням факту сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане. Потрібно зауважити, що ми залишаємо поза увагою ті маргінальні записи, які безпосередньо не стосуються читацтва, а саме: наративні, дедикаційні, суто бібліографічні, пов’язані з місцем та способом придбання книги тощо.

Найменше інформаційне навантаження несуть лаконічні записи про сам факт читання того чи іншого твору, без оцінки якості прочитаного. До таких можемо віднести, наприклад, констатацію прочитання “Вибраних творів” французького драматурга і поета Алексіса Пірона² галицьким меценатом, бібліофілом і літератором Яном Бонковським (1760–1826), який залишив на форзаці книги коротке французьке “lu” (прочитав). Дату купівлі та ціну цього тритомника він занотував у власницькому записі, як завжди французькою мовою: “Appartient à Jean S[om]te Wąkowski, ach[eté] en 1791, coute 5 zр 10 gr” (Належить Янові Бонковському, куплено в 1791 р., коштує 5 зл. п. 10 гр.).

Подібний запис зробив львівський комірник Ян Янушовський, який на форзаці книги занотував латиною, що прочитав у жовтні 1820 р.

¹ *Jaroszewicz F.* Stare błędy światowej mądrości przeciw powściągliwości panięńskiej, wdowięy, kapłańskięy, y zakonney. Przez wolnowiercow odnowione ... prawowiernym katolikom z fałszem swoim oczywistym pokazane.— W Lwowie: w druk. Świętey Troycy, 1771.— S. 88.

² *Piron Alexis* (1689–1773). Oeuvres choisies: En 3 vol.— Londres, 1782.— ЛНБ, СТ-І 58861.

конволют із двох видань Симона Старовольського³, набутий ним, як випливає із попереднього запису, за рік до цього (“*Joannes de Januszowski. Leopoli, 1819; Legi mense 8bri [1]820*”).

Докладну інформацію про час та термін прочитання книг можемо почерпнути із запису анонімного читача на виданні польського перекладу твору англійського письменника Г. Філдінга “Історія Том-Джона”⁴. Як бачимо із записів на примірнику невстановленого власника, у січні 1797 р. у Львові він перечитав 1-й і 2-й том цього видання (зауважмо, кожен із них до 400 сторінок), у перших днях лютого — 3-й том, і тоді ж, на початку лютого — останній, четвертий том, приблизно такого ж обсягу (“1797 w styczniu w Lwowie czytałem [t. 1, 2]; W Lwowie d. pierwszych lutego w Lwowie czytałem [t. 3]; [1]797 na początku lutego w Lwowie czytałem [t. 4]”).

На початку XIX ст. у с. Коростятині Буцацького повіту до рук невстановленої особи потрапило “Ессе про жінок” Луї де Буссанеля, французького літератора, капітана кавалерії і військового стратега⁵. Автор у цьому творі подає свої рефлексії щодо чеснот та недоліків жіночої статі, проводить паралелі між великими філософами і видатними жінками та відкрито стає на захист прав жінок, які, на його думку, в усі часи зазнавали несправедливого ставлення з боку чоловічої половини людства. Прочитавши книгу, анонімний власник максимально коротко занотував на титульному аркуші місце купівлі, ціну та, що для нас важливо, одночасно дав оцінку творові: “*W sklepie Dotoskiego w Korosciatynie. Dość rozumu za 40 grausarów*” (В склепі Дотоського в Коростятині. Достатньо розуму, як на 40 грайцарів).

Примітивною формою маргіналій, які не дають оцінки, але вказують на зацікавлення читача книгою, є власноручно проставлені номери сторінок навпроти назв розділів у змісті твору, додаткові посилання на окремі місця в тексті, або й створення свого змісту чи індексу, якщо видання було надруковане без нього. Таким чином, власник удосконалював відповідно до своїх потреб друкований текст, і готував зручний для себе довідковий апарат для подальшого використання твору.

Як приклад можемо навести видання ґрунтового сільськогосподарського твору “Шляхтич господар”, перекладеного з англійської мови

³ Konv.: 1) *Starowolski Szymon* (1588–1656). *Simonis Starovolsci penu historicum seu de dextra & fructuosa ratione historiarum legendi commentarius...*— Venetiis, 1620; 2) *Ibid. Eques Polonus.*— Venetiis, 1628.— ЛНБ, СТ-І 93647/к.1-2.

⁴ *Fielding Henry* (1707–1754). *Podrzutek czyli historia Tom-Dżona / Tłum. z dzieł angielskich: W 4 t.*— Warszawa, 1793.— Т. 1.— 394 s.; Т. 2.— 384 s.; Т. 3.— 338 s.; Т. 4.— 390 s.— ЛНБ, СТ-І 92169.

⁵ *Boussanelle Louis, de. Essai sur les femmes.*— Amsterdam; Paris, 1765.— xxv, 139 p.— ЛНБ, СТ-І 41015.

французьким літератором Ж.-Б. Дюпюї-Демпортем і надруковане в Парижі в 1761 р.⁶ Його власник, доктор математичних наук Валеріан Дзедушицький (1754–1832), старший брат засновника родинної бібліотеки в Поторицях Юзефа Каласанти Дзедушицького, жваво цікавився і займався господарством у власних маєтках у Коломийському циркулі на Станіславщині, впроваджував інновації, а у 1785 р. здійснив подорож Дністром для вивчення можливостей сплаву по ріках. На сторінках усіх восьми томів цього видання він залишив рясні маргінальні записи, які вказують на широкий діапазон зацікавлень користувача сільськогосподарською проблематикою. Це — виписки щодо розміру та оптимальних пропорцій будови воза, обрахунки річного прибутку з розведення кролів, про правильну організацію рибного промислу в ставках, про наукові методи в галузі садівництва і рільництва. Деякі розділи змісту виділені підкресленням, наприклад, “Про способи відлучення жеребців”, “Практичний метод визначення глибини засіву зерна залежно від якості ґрунту”, “Про хворобу баранів, відому під назвою хвороби Св. Роха”. Усі записи зроблені мовою видання твору — французькою, але біля багатьох спеціальних термінів і назв рослин автор записів подав польські відповідники. Слід зауважити, що Валеріан Дзедушицький опрацьовував примірник цього видання у неоправленому вигляді і записував свої нотатки на широких, необрізаних берегах книги. Пізніше він подарував цю книгу на день іменин своєму зятеві Євгенію, як про це свідчить дарчий напис на титульному аркуші першого тому видання (“Te osiem tomów dzieła powyżey wyrażonego darowałem na dzień 18 9bra imienin P. Eugeniusza. W[alerian] Dzieduszy[cki]”). Новий власник оправив томи у півшкіру, і, як це належить, рівно обрізав усі береги книг, але при цьому поставився шанобливо до численних покрайних записів свого тестя Валеріана Дзедушицького. Щоб запобігти їх пошкодженню чи втраті, аркуші з наявними рукописними записами були загнуті, і таким чином зберегли свої первісні розміри та нотатки на них.

Пристрасть Валеріана Дзедушицького до математичних наук проявилася в його обширних записах на виданні твору французького хірурга і фізика, професора Сіго де Ляфона “Опис і використання кабінета експериментальної фізики”⁷, у якому власник, окрім численних нотаток на берегах книги, зазначає на форзаці ціну “живого срібла” (ртуті) та вартість закупленої кількості для заповнення свого барометра:

⁶ *Dupuy-Dempotes J.-B.* Le gentilhomme cultivateur, ou Cours complet d'agriculture / tiré de l'anglois de Hill, & de tous les auteurs qui ont le mieux écrit sur cet art: En 8 t.— Paris, 1761–1762.— ЛНБ, СТ-III 83582.

⁷ *Sigaud-Lafond, de J.-A.* Description et usage d'un cabinet de physique experimentale: En 4 t.— Paris, 1784.— ЛНБ, СТ-II 55949.

“... une livre d’argent vive coute 1 Flor. d’Allemagne et 15 xr. Pour remplir mon Barometre j’ai achete 1 ½, fait 7 Flor. ½ de Pologne ...”.

На захисних аркушах іншого видання, твору французького математика Гійома Леблона “Елементи фортифікації”⁸, Валеріан Дзедушицький переписав з “Енциклопедичного журналу” складники, пропорції та процес виготовлення з них вогняної суміші та кольорової води: “Du Journal Encyclopedique. Prends: 1 once de Chaux vive, 1 once de salpêtre, 1 once de Tulie d’Angleterre, 1 once du Storax Calamite, 2 once de Camphre [...] on les laisse refroidir avant que de les deluter quand on jette de l’eau sur ce Piri-phore il donne du feu” [форзац]; “La Couleur d’eau. 1-mo — 4 lots de verd de gris pulverisé, 2-do — 1 lots de Tartre de Montpellier pulverisé, 3-tio — Gomme Arabique blanche. Un pot vernis de la contenance de 3 chopinnés. Un grand entonois de verre. Une bouteille blanche d’un demie pôt”.

Вихованець Львівського монастиря св. Онуфрія, пізніше суперіор Гошівського монастиря, василіанин Софроній Опуський використовував примірник “Варшавського журналу наук і мистецтв” за 1784 р.⁹ як джерело інформації для практичного вжитку, а потім кілька років упродовж як записник. На титульному аркуші та на форзаці він робив для себе посилання на окремі сторінки журналу із зазначенням предмета зацікавлення, наприклад, “Барометр”, яке відсилає на розділ про використання барометра в господарстві для передбачування погоди. У тексті на цій сторінці С. Опуський на берегах книги зробив виписку з № 85 “Газети Варшавської” за 1802 р., де було надруковане спостереження француза Кольта щодо залежності показників барометра від фаз місяця. Судячи із записів, у С. Опуського викликала зацікавлення публікація алхіміка з Лондона про винахід виготовлення золота з живого срібла (“Золото — 223”); а також “Виготовлення меду” (с. 183). На сторінці 183 на берегах навколо тексту про “Спосіб виготовлення доброго меду” є багато покрайніх записів Опуського із рецептами і детальним описом приготування цього напою, а збоку — заключний запис про його готовність: “Gotow. [1]804 17 Febr.”.

Розлогий дарчий напис на паризькому виданні 1691 р. “Нової досконалої французької граматики” езуїта Лорана Шіфле¹⁰ інформує нас не тільки про особу адресата дедикації — езуїта Середкевича з Львівського

⁸ *Leblond Guillaume*. *Elemens de fortification*.— Paris, 1764.— lxxij, 391 p.— ЛНБ, СТ-II 55207.

⁹ *Magazyn warszawski pięknych nauk, kunsztów, i różnych wiadomości dawnych, i nowych, dla zabawy, i pożytku osób oboiey Płci, wszelkiego stanu, i smaku.*— Warszawa, 1784.— R. 1.— Cz. 1.— ЛНБ, СТ-I 93387/2np.

¹⁰ *Chifflet Laurent*. *Nouvelle et parfaite grammaire françoise*.— Paris, 1691.— [5] f., 312 p.— ЛНБ, СТ-I 94528.

колегіуму, — але й про мотиви вибору книги для подарунка. Як пише авторка запису (слід зауважити, з багатьма помилками) якимсь п. К. Смажєвська, вона сама користувалась цим підручником і рекомендує цю чудову книгу для тих, хто вже трохи знає французьку мову і хоче додатково вдосконалюватися, бо в ній можна знайти багато корисного (“Monsieur, J’ai l’honneur de vous offrir ce livre qui a le titre Nouvelle et parfaite Grammaire Française, et je vous le recommande en même tems enfin que vous le lisiez souvent et avec attention, pour en tirer beaucoup de fruit car je pratiquer et je puis vous assurer que c’est un livre excellent pour ceux qui savent quelque chose en Française, et qui veulent se perfectioner davantage parce qu’ils en tirerons encore un grand avantage. En vous l’offrant je suis avec tout l’honneur due mr. votre K. Smarzewska”).

Читання французьких книг для аристократичних верств населення було не тільки даниною загальнопоширеній моді, а стало органічною складовою внутрішньої культури її представників. Французька мова перейшла межі суспільного спілкування і стала вживатися у такій інтимній сфері, як релігія та віра. Підтвердженням цього є запис нумізматики й археолога з Волині Генрика Стецького (1825–1859) на надрукованому французькою мовою у Відні в 1769 р. примірнику молитовника бельгійського теолога П’єра Коре¹¹. Із запису випливає, що ця оправлена в шкіру з позолотою книга належала його бабці Теклі з Вільгів Стецькій, яка завжди з нею молилася, а за кілька днів до смерті під час Святого молебня, що відправлявся в її кімнаті, Генрик стояв навколішки біля крісла, на якому вона сиділа, і тримав цю книгу перед бабцею. (“Książka ta należała do Babki mojej Tekli z Wilgow Steckiej. Na niej się zawsze modliła, a na kilka dni przed śmiercią podczas mszy Stej w jej pokoju odprawionej, ja kłęcząc obok krzesła na którym siedziała tę książkę przed nią trzymałem. Henryk Stecki”). Про цінність цього молитовника та його присутність у щоденному житті власників свідчать різноманітні дорогі для серця дріб’язки, вкладені у книжку: приватні родинні листи французькою мовою, вирізка про заупокійну службу за Софією з Ходкевичів гр. Осолінською; малюнок для вишивки; засушені квіти братчиків, листки з переписаними або складеними по-французьки різними особами молитвами (“бабцею мого чоловіка графинею Беатою Чацькою з Потоцьких”, “моєю бабцею Бежинською” (“par la Grande Mère de mon mari la Comtesse Beata Czacka née C-sse Potocka”, “de ma Grande Mère Bierzynska”). Виявлені відомості про власницю книги, Теклю Стецьку, вказують на те, що у цієї високоосвіченої шляхтянки

¹¹ *Coret Pierre. L’ange conducteur. — Vienne, 1769.– 809, [8] p.— ЛНБ, СТ-III 15961.*

були серйозні підстави для довгих щоденних молитов. За словами одного з потомків родини Стецьких¹², маршалок рівненського повіту Юзеф Стецький (1767–1832) разом з дружиною Теклею у своєму розлогому маєтку в Межиріччі на Волині провадили бурхливе світське життя, завжди гостинно приймали у палаці, організовували полювання, бали, утримували свою музичну капелу, займалися доброчинністю. Біда прийшла до подружжя в той день, коли їх єдиний син Людвік, у дуже молодому віці, зібрав сотню батьківських слуг і двірських людей та став на чолі збройного волинського повстання. Його вислали з краю, а батьки з горя померли майже одночасно і були поховані в один день. Залагодження родинних справ, повернення конфіскованих у батька маєтків припало на долю їх онука Генрика, старшого сина Людвіка, який і залишив вищезгаданий запис на книжковій пам'ятці по бабці Теклі.

Запальними колекціонерами і тонкими знавцями книги відзначався рід Батовських, власників маєтків Однів, Дорошів та Куликів Жовківського повіту на Львівщині та Устянова в Сяноцькому циркулі. Виявлені примірники із зібрання коронного стражника Галичини і Лодомерії, комісара Галицького сейму Яна Батовського (1753–1830) свідчать про активне читання книг з домашньої бібліотеки, яка складалася головню з французької літератури. Численні підкреслення і позначки на полях, зауваження стосовно тексту збереглися на “Ессеї про секту ілюмінатів”, виданому в Парижі у 1789 р.¹³, який, судячи з власницького запису (“J. Batow[ski]. [1]789. L.8.”), у тому ж році був придбаний Яном Батовським. Численні виділення в тексті і “NB” на полях залишив колекціонер на творі знаменитого філософа й історика, графа Вольнея “Руїни, або роздуми про революції імперій”¹⁴, а на сторінці 223, навпроти абзацу, де автор подає нібито цитату слів Соломона зі Святого Письма, Ян Батовський її спростовує: “NB. Ваука, niema tego w Biblji”.

Окремої уваги заслуговують маргінальні записи політика і дипломата, рідного брата Яна Батовського, Олександра Бенедикта Батовського (1750–1841), які відзначаються надзвичайною ерудицією, глибиною думки та літературним хистом. Зібрана ним за час дипломатичних місій у Європі добірня бібліотека зразка доби Просвітництва та особистий архів були передані дочкою з Франції до Львова його племінникові,

¹² *Stecki Tadeusz Jerzy*. Steccy Olechnowicze herbu Radwan.— Poznań.— 1888.— S. 20-22.— Odbitka z X Rocznika “Złotej księgi” Teodora Żychlińskiego.

¹³ *[La Roche du Maine, de, Marquis de Luchet]*. Essai sur la secte des illuminés.— Paris, 1789.— ЛНБ, СТ-II 75477.

¹⁴ *Volney C. F., comte, de (1757–1820)*. Les ruines, ou méditation sur les revolutions des empires.— S. 1., 1792.— 235 p., [2] f.— ЛНБ, СТ-II 57899/3np.

Олександрові Константину Батовському, і разом з його колекцією долучені до збірок Фундації ім. Баворовських у Львові у 1860–1862 рр.

Всі книги з його бібліотеки позначені гербовим екслібрисом із французьким написом “Bibliothèque de M-r Le C-te Alex. Batowski” (“Бібліотека графа Олександра Батовського”), який через спільне ім'я часто помилково приписують вищезгаданому його племінникові, історикові і бібліофілу з Однова, Олександрові Константину Батовському. Про активне читання книг, велику ерудицію та інтелектуальну працю власника колекції виразно промовляють залишені на них маргіналиї.

На 5-томному виданні творів знаменитого французького письменника, родоначальника європейського лібералізму Шарля Монтеск'є, Олександр Бенедикт Батовський залишив аргументовану оцінку його шедевра “Про дух законів”¹⁵, який став класичним твором політичної філософії з ідеєю поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову: “Malgré quelques défauts, l'ouvrage de Montesquieu doit être toujours cher aux hommes, parce que l'auteur a dit sincèrement ce qu'il pense, au lieu que la plupart des écrivains de son pays, a commencer par Bossuet, ont dit souvent ce qu'ils ne pensaient pas. Il a partout fait souvenir les hommes de leur dignité. Il présente à la nature humaine ses titres qu'elle a perdus dans la plus grande partie de la terre. Il combat la superstition et inspire la morale. Les ouvrages tels qu'est le sien rendent la vertu aimable et les hommes meilleurs”. (“Незважаючи на деякі недоліки, цей твір Монтеск'є повинен завжди бути дорогим для людей, тому що автор щиро сказав те, що він думає; в той час як більшість письменників його країни, починаючи з Боссює, часто говорили не те, що вони думають. Він спонукає людей завжди пам'ятати про гідність. Він вказує людській натурі на її права, які вона втратила на більшій частині земної кулі. Він переборює забобони і надихає на моральність. Такі твори, як цей, роблять добродішність приємною, а людей кращими”).

Критичність і незаангажованість поглядів О. Б. Батовського проявилися в письмовому зауваженні на форзаці примірника “Історії Людовіка XI”¹⁶ письменника-мораліста, історіографа Франції Шарля Дюкло, де він ділиться своїми думками з приводу моральності “благочестивих” дій французького короля: “Louis XI donna par contrat le Comté de Bourgogne à la Sainte-Vierge. La piété ne consiste pas à faire la Vierge comtesse, mais à s'abstenir des actions que la conscience reproche, que Dieu doit punir,

¹⁵ *Montesquieu Charles de Secondat* (1689–1755). *Esprit des lois // Oeuvres*: En 5 vol.— Paris, an IV (1796).— Т. 1.— CLXIII, 516 p.— ЛНБ, СТ-II 70982.

¹⁶ *Duclos Charles Pinot* (1704–1772). *Histoire de Louis XI*: En 2 vol.— Paris, 1745.— ЛНБ, СТ-I 73690.

et que la Vierge ne protege point.” (“Людвік XI надав по контракту Булонське графство Святій Непорочній Діві. Але побожність полягає не в тому, щоб зробити Непорочну Діву графинею, а в тому, щоб утримуватися від дій, супротивних совісті, які мають бути покарані Богом і які залишає без свого покровительства Непорочна Діва”). Свої погляди підкріплює латинською цитатою Цицерона з відповідними посиланнями на джерело: “Impiis ne audeto placare donis viam deorum. Cicero, Lib. II de Legib. Chap. 9. Donis impii ne audeunt placare Deos. Ibidem”.

Високоосвічений, вихований на класичних зразках античної літератури, О. Б. Батовський красномовно висловлював своє захоплення її авторами. “Який чудовий автор Тацит! — писав він на форзаці “кишенькового” томика творів цього автора¹⁷. — Він завжди належатиме до числа тих людей, щаслива доля яких полягала, як гарно висловився Пліній Молодший, у прославленні їх життєвого шляху творами, гідними бути прочитаними, та діями, гідними бути описаними” (“Quel admirable auteur que Tacite! Il appaëtra toujours au rang de ces hommes dont l’heureuse destinée a été, suivant la belle expression de Pline le Jeune, d’illustrer leur carrière par des écrits dignes d’être lus, et par des actions dignes d’être écrites”). На додаток дописав вище витлумачену ним французькою мовою сентенцію Плінія в мові оригіналу: “Beatos puto quibus Deorum munere datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda: beatissimos vero quibus utrum que”. / Episto. I. 6-16”.

Свої міркування про найбільш улюбленого з класиків латинського поета Горация Батовський записав на своєму “подорожньому” примірнику видань його творів: “Horace est un poëte qu’on aime le plus à lire et à traduire. Il est l’ami de tous les âges, de tous les rangs et de toutes les situations. Voulez-vous apprendre à user de la fortune? Voulez-vous apprendre à vous en passer? Voulez-vous savoir ce que vaut la sagesse? Ce que vaut le plaisir? Voulez-vous savoir souffrir et jouir? Lisez Horace. — Les stoiciens et les epicuriens y retrouvent leurs dogmes embellis, et dans ce melange de leur morales qui se modifient respectivement, l’honnête homme trouve la morale qui lui est propre. Jamais la raison ne s’est exprimé avec autant de grace, jamais l’esprit n’a parlé avec autant de sagesse. Pour bien comprendre Horace il faut être homme de classa, il faut être homme du monde — pour bien sentir sa pensée et pour la bien traduire il faut être poëte et homme familiarisé avec l’étude de la société. Peut-être songe-t-il aux vicissitudes de la fortune le traducteur qui dit dans ce moment:

¹⁷ Tacitus C. Cornelius. Opera quae extant omnia.— Amsterdam, 1734.— 616 p.— ЛНБ, СТ-І 74656.

La fortune est une Deesse
qui donne et reprend sans raison
d'humeur elle change sans cesse
son plaisir est la trahison
Eh bien avec reconnaissance
Il faut jouir de sa bonté
La voir fuire sans impatience ...»¹⁸

(“Горацій є поетом, якого найбільше люблять читати і перекладати. Він є другом людей будь-якого віку, будь-якого стану і в будь-якій ситуації. Хочете навчитися отримувати подарунки долі? Хочете навчитися обходитися без них? Хочете знати ціну мудрості? А скільки вартує задоволення? Хочете вміти страждати і тішитись? Читайте Горація. — Стоїки й епікурійці черпають у нього свої прикрашені догми, і у цій суміші їх моральних устоїв, які взаємно модифікуються, порядна людина знаходить мораль, яка їй найбільше підходить. Ніколи раніше інтелект не проявлявся з такою вишуканістю, ніколи раніше розум не висловлювався з такою мудрістю. Щоб добре зрозуміти Горація, треба бути першокласною людиною, треба бути світською людиною — щоб добре відчувати його думку і правильно її перекласти, потрібно бути поетом і добре знати закони суспільства. Можливо, він роздумує про мінливість долі, коли говорить у цих рядках:

Фортуна — це богиня,
яка дає і забирає без пояснень;
без кінця мінливий в неї настрій
і у зраді має втіху й щастя.
Тому із вдячністю приймайте
її ласкаве ставлення до вас
та без жалю очима проводжайте,
коли щезає в певний час ...)

Зацікавлення читачем тією чи іншою книгою не завжди остаточно вичерпувалося після її прочитання. Як свідчать маргінальні записи, книга могла залишатися в полі зору власника ще десятки років після першого контакту з нею. Це можна проілюструвати на прикладі примірника видання “Подорожі до витоків Нілу, в Нубію і Абіссинію, у 1768, 1769, 1770, 1771 і 1772 рр.” англійського мандрівника Джеймса

¹⁸ Alex. Batowskiego Notaty o książkach & urywki, luźne zapiski.— ЛНБ. Відділ рукописів.— Ф. 4: Waworowski, оп. 1, спр. 1554/III (44 к.).— Арк. 100.

Брюса¹⁹, в якому автор описав своє сенсаційне відкриття, прийнявши одну із приток Нілу за справжні витoki цієї річки. 24 червня 1804 р. це видання придбав у Львові Мартин Бельський і залишив на ньому свій власницький запис: “Martin Bielski c’est le 24 Juin 1804, Leopol”. Очевидно, після прочитання книги він залишився заінтригованим описаним, бо через чотири десятки років, у 1845 р., залишає на форзаці книги свій критичний відгук, озброївшись новими відомостями про цю справу: “Note: L’an 1845. Le Chevalier Bruce se vantait d’avoir fait une decouverte si longtemps et si vainement attendue, c.a.d. celle des Sources du Nil — mais il fut démontré bientôt — qu’il s’était trompé, comme les jésuites, et tout [sic] ses devanciers; et que son annonce fastueuses, n’était qu’un mensonge de plus. Voy: Corres. en Orient au mois de Mars 1831, tome V, pag. 225 — p. M. Michaud et M. Poujoulat edit. de Bruxelles, 1835.” (“Примітка: 1845 р. Шевальє Брюс хвалився, що здійснив так довго і даремно очікуване відкриття, тобто відкриття витоків Нілу — але незабаром був викритий у тому, що він помилився так само, як єзуїти і всі їхні попередники; а його марнославне повідомлення було тільки брехнею. Див.: Correspon-dance en Orient au mois de Mars 1831, t. V, p. 225. — p. M. Michaud et M. Poujoulat edit. de Bruxelles, 1835”).

Неоціненного значення для дослідників історії читацтва минулих століть набувають такі рідкісні, якщо не унікальні, маргіналії на стародруках, як, наприклад, записаний невказаною особою перелік прочитаних книг на форзацах літературного збірничка для дітей та підлітків Арно Беркена²⁰. Цей перелік складається з двох частин: на верхньому форзаці книги під заголовком “Реєстр речей, які я читала” (Reiestr rzeczy które czytałam) вписано чорнилом 36 позицій і на нижньому форзаці з майже таким самим заголовком (Reiestr Książek które czytałam) ще 22 позиції олівцем. Частина записів із другого списку збігається з попередніми, додалося 7 нових позицій, причому у більшості випадків тут, на відміну від першого переліку, вже зазначено кількість томів. Співставлення цих двох переліків дало нам можливість укласти загальний список усіх 42 зареєстрованих у книзі видань (записи подаються у первісному вигляді, без змін і виправлень помилок):

¹⁹ *Bruce James* (1730–1794). *Voyage aux sources du Nil, en Nubie et en Abyssynie, pendant les années 1768, 1769, 1770, 1771 & 1772* / Traduit de l’anglois par *J. H. Castera*: En 5 t.— Londres, 1790–1791.— in-4.— ЛНБ, СТ-II 28290/2np.

²⁰ *Berquin Arnaud* (1749–1791). *Le livre de famille ou journal des enfans ... Pour servir de suite à l’Ami des Enfans & des Adolescents.*— Lausanne, 1793.— P. 2.— in-18; 221 p.— СТ-I 91684/2.

Рукописний перелік прочитаних книг на форзаці примірника творів Беркена

Le Meist'er meym' Krommlych' Tom' 1er
Ramila ou la quintine
De la genarèse
Orenibwort
Zaninho
Mabina De Jorist
Cwelina ou l'en-
tre d'une jeune per-
sonn au Nord
Etranger
Renegat
Amagora ou le enfame
De l'Abêt
Améli Mansil
Walerig ou le bon
Sustre de

Le Joret de Mon-
tabano
Epous de Santiman
Conville amie Jille
Sainte Claire
Russey
Natez
Jarlo
Wladyslaw Lohie-
tek
Charl de Emma
Adele et Jecor
ou lettre sur l'Édick
Conte Moreana par
Madam Gards

Rycharo Cairre
 Lion an Palesbin
 Chambray
 de Conestabl de Ches-
 taire
 Wierog Sambow
 Wladystaw Jagi
 de Jagowid
 Adorcz rielone
 Wierocir
 Wilhelm Tell
 Eugenio de Urquiza
 de Bombic de Grant
 le Brex Emile sur
 de Motalog
 les Etropole au Fenne
 yenne + Agarten
 Wacomb Gattena
 Gerasard Walenro

LE LIVRE DE FAMILLE

O U

JOURNAL DES ENFANS,

CONTENANT des Hisforttes morales
 & amusantes, mêlées d'Entrécens ins-
 tructifs sur tous les objets qui les strap-
 pent journellement dans la nature &
 dans la Société.

Par M. BERQUIN.

Pour servir de suite à l'Ami des Enfans &
 des Adolefcens, du même Aucteur.

SECONDE PARTIE.

PAULINE. Ah maman ! aidez-moi à réflé-
 chir, je vous en prie.

Mme DE VERTREZ. C'est le principal ob-
 jet de tous nos entretiens.

A LAUSANNE,

Chez HENRY VIGNENY, Imprimeur.

1793
 (C'est-à-dire)
 W. J. J. J. J.
 Michkiewicz 60 559

Reiestr rzeczy ktore czytałam.

- [1] Kamila ou la peinture de la jeunesse — t. 5
- [2] Kenilwort – t. 4
- [3] Jwanhoe – [t.] 4
- [4] Malwina de Sorsit — t. 3
- [5] Ewelina ou l'entré d'une jenne personn au Monde – t. 2
- [6] l'Etrangért – t. 2
- [7] Renegat – t. 2
- [8] Amanda ou le enfane de l'Abét – [t.] 6
- [9] Améli Mansilf
- [10] Waleri ou letre d Gustaw de Linar – t. 2
- [11] le Foret de Montalbano – t. 4
- [12] Epréve de santiman – tomow 1
- [13] Conseille a ma Fille
- [14] Sainte-Claire
- [15] Ruszczyc
- [16] Nałącz
- [17] Tarło
- [18] Władysław Łokietek
- [19] Charl et Emma – t. 2
- [20] Adelle et Teodor ou lettre sur l'Eduka. – tomuw 5
- [21] Conte Moreaux par Madam Ganlis – tomuw kilka
- [22] Rychard Caire de Lion au Palestin
- [23] Kamizardy (Camizardy) – t. 4
- [24] le Conetabl de Chesteure
- [25] Wieczory zamkowe
- [26] Władysław Jagieło i Jadwiga
- [27] Płaszcz zielone w Weneci
- [28] Wilhelm Tell
- [29] Eugenio i Wirginia
- [30] le Barbie de Paris
- [31] Letre a Emili sur la mitologie
- [32] les Etenne au Żenne gene
- [33] Karton poema Osiana
- [34] Konrad Walenrod Mickiewicza
- [35] Powietrze w Barcelonie
- [36] Kwentyn Durward – tomow 4
- [37] Gui manyring – [t.] 4
- [38] Robrua – [t.] 4

[39] le souverains de l'Europe – [t.] 1

[40] Alexander C. Ro. – [t.] 1

[41] Koryna – [t.] 3

[42] Matylda – [t.] 4

Як видно з цього реєстру, більшість записів подано без автора, місця і року видання, є тільки назва (здебільшого скорочена або довільно сформульована) та інколи кількість томів. Такий мінімальний опис серйозно ускладнює ідентифікацію видання, і навіть самого твору. На підставі бібліографічних, літературних, різних довідкових джерел та збережених у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ) видань вдалося здійснити найбільш вірогідну бібліографічну реконструкцію списку.

[1] Arblay Francisca Burney (d') (1756–1840). *Camilla, ou la peinture de la jeunesse* / Trad. de l'anglais de Miss Burney: En 5 t.— 2-ième éd.— Paris, an VI (1798).— in-12; 297, 281, 361, 273, 364 p.— (Oeuvres de Miss Burney.— Т. 8-12). У відділі рідкісної книги ЛНБ зберігається примірник цього видання (СТ-І 91946/1-5) із записами власників на ньому: 1) Udalric Nicolas Cieński; 2) Ludgarda Cieńska 16 styczna 1842 (т. 5)

[2] Scott Walter (1771–1832). *Kenilworth: romans historyczny*: W 4 t. / przełożony przez E. Rykaczewskiego.— Warszawa, 1828.— in-12; 267, 280, 270, 297 ss. (*Estr.* IV, 269)

[3] Scott Walter (1771–1832). *Iwanhoe* czyli powieść krzyżowca: W 4 t. / Romans przełożony ... wydany przez F. S. Dmochowskiego.— Warszawa, 1829.— in-8; 261, 259, 272, 284 ss. (*Estr.* IV, 269)

[4] Cottin Marie Risteau (1770–1807). *Malvina*: En 3 vol. // Oeuvres.— 2-ième éd.— Paris: Giguet et Michaud, an XIII (1805).— Т. 3-5.— in-12. (Або ж у складі пізніших паризьких перевидань зібрань творів М. Котен у 1811, 1818, 1820, 1827, 1839 pp.). Героїня твору — *Malvina de Sorcy*.

[5] Arblay Francisca Burney (d') (1756–1840). *Evelina, ou l'entrée d'une jeune personne dans le monde* / Par Miss Burney; Trad. de l'anglais: En 2 vol.— Paris, an VI (1797).— in-12; 376; 386 p. У відділі рідкісної книги ЛНБ зберігається примірник цього видання (СТ-І 91827) із печаткою книгозбірні Ценських.

[6] Arlincourt (d') Ch. Victor Prévost (1789–1856). *L'étrangère* / par le vicomte d'Arlincourt: En 2 vol.— Paris: Béchét aîné, 1825.— in-16.

[7] Arlincourt (d') Ch. Victor Prévost (1789–1856). *Le Renégat* / par M. le vicomte d'Arlincourt: En 2 t.— Paris: Béchét aîné; Rouen: Béchét, 1822.— in-12; 277, 296 p.

[8] Desanteul E.-N.-F. *Amanda*: drame en 3 actes et en prose, tiré des "Enfants de l'Abbaye".— Paris, 1803.— in-8; 74 p.

[9] [Cottin Marie Risteau (1770–1807)]. *Amélie Mansfield*: En 4 vol.— Paris, 1802.— in-12. Запис цієї позиції співпадає також з описом видання польського перекладу цього твору: Cottin M. R. *Amélie Mansfield*: W 4 t. / Przekład Wandy Maleckiej.— Warszawa, 1827.— in-12; 171, 235, 201, 196 ss. (*Estr.* I, 222)

[10] [Krüdener Julie de Wietinghoff, baronne de (1764–1824)]. *Valérie, ou lettres de Gustave de Linar à Ernest de G...*: En 2 vol.— Londres, s.a.— in-18.— У бібліографіях зареєстровані також видання двотомника цього твору у 1804 р. під іншими видавничими адресами (Paris: Henrichs, Paris: Levrault, S. l. [Londres: Deconchy], S. l. [Mitau])

[11] [Cuthbertson Catherine]. *La forêt de Montalbano, ou le fils généreux / traduit de l'anglais de l'auteur des Visions du château des Pyrénées par Mme P*** [Périn Julie]*: en 5 vol.— Paris: J. G. Dentu, 1813.

[12] Arnaud Baculard (d') (1718–1805). *Epreuves du sentiment*: En 7 vol.— Vienne, 1787.— in-12.— Один із примірників цього видання із фондів ЛНБ (СТ-І 91544) має провенієнції Ценських та анонімний запис, що, ймовірно, вказує на дату прочитання книги: “10 Juillet 1829” (т. 5, с. 303).

[13] Bouilly Jean Nicolas (1763–1842). *Conseils a ma fille*: En 2 vol.— Paris, 1811.— Крім цього, 1-го видання, були наступні: Париж, 1812, 1822, 1830; Брюссель, 1826.

[14] Скорочення назви книги та відсутність кількості томів не дають можливості з певністю ідентифікувати твір чи навіть визначити мову видання. Виявлено дві англійські повісті, назви яких містять “Saint Claire”: 1) [Morgan, Miss S. Owerson (1783–1859)]. *Saint Claire, ou l'héritière de Desmond / Par miss S. Owerson; traduit de l'anglais par M*** [Henri Vilmain]*: En 2 vol.— Paris, 1813.— in-12. 2) [Helme Elisabeth]. *Saint Claire des Isles, ou les exilés à l'île de Barra: roman traduit librement de l'anglais / par M-me de Montolieu*: En 4 vol.— Paris, 1808.— in-12.— Перевид.: Paris: Bertrand, 1831.— Цей твір неодноразово видавався і у перекладі польською мовою: [Helme Elisabeth]. *Saint-Claire czyli wygnańcy na wyspie Barra: Romans historyczny*: W 4 t.— Warszawa, 1825.— in-8. (*Estr.* III, 163); *Ibid.* *Saint-Claire czyli wygnańcy na wyspie Barra: romans historyczny / tłumaczony z angielskiego przez pannę K. W...r [Katarzyną Żochowską z domu Węgier]*: W 4 t.— Warszawa, 1827.— in-12; 223, 210, 213, 213 ss.— *Ibid.*, ed. 2.— Warszawa, 1829.— in-12; 191, 178, 188, 182 ss. (*Estr.* V, 324)

[15] [Skarbek Fryderyk (1792–1869)]. *Damian Ruszczyk: powieść z czasów Jana III*: W 3 t.— Warszawa, 1827.— in-12. (*Estr.* IV, 250)

[16] [Bernatowicz Feliks (1796–1836)]. *Naleźc: romans z dziejów polskich*: W 3 t. / Przez autora Pojatry.— Warszawa, 1828.— in-8; 156, 171, 160 ss. (*Estr.* I, 89)

[17] [Skarbek Fryderyk (1792–1869)]. *Tarło*: powieść z dziejów polskich: W 3 t.— Warszawa, 1827.— in-12. (*Estr.* IV, 250)

[18] Wężyk Franciszek (1785–1862). *Władysław Lokietek*, czyli Polska w XIII wieku: W 3 t.— Warszawa, 1828.— in-12; 256, 263, 180 ss. (*Estr.* V, 47)

[19] Chazet René (de) (1775–1844). *Charles et Emma* ou les amis d'enfance / Imité de l'allemand d'Auguste Lafontaine: En 2 vol.— S. l. [Paris: Nicole], 1810.— in-12.

[20] Genlis Stéphanie Félicité de Saint Aubin (de), la Comtesse (1746–1830). *Adèle & Théodore, ou Lettres sur l'éducation*: Théâtre à l'usage des jeunes personnes.— 2 éd.— Paris: Lambert, 1782.— Перевид.: Paris, 1785, 1787, 1804 etc.

[21] Genlis Stéphanie Félicité de Saint Aubin (de), la comtesse (1746–1830). *Contes moraux*: En 4 vol.— Paris, 1802-03.— in-8.

[22] Scott Walter (1771–1832). *Richard en Palestine* ou le Talisman / Trad. de M. Defauconpret // Oeuvres.— Paris: Furne, 1830.— Т. 23.— 412 p.— Перевид. у складі зібрання творів В. Скота (Paris: Furne, 1831.— Т. 23; Paris: Furne, 1839.— Т. 19 і т. д.)

[23] Найімовірніше, тут мається на увазі історична повість Е. Сю про повстання камізарів (*camisards* — гугеноти-протестанти у південній Франції) у 1702–1710 рр. під проводом Жана Кавальє: Sue Eugène (1804–1857). *Jean Cavalier, ou les fanatiques des Cévennes*: En 4 vol.— Paris, 1840.— in-8.

[24] Scott Walter (1771–1832). *Les fiancés, ou le Connétable de Chester*: histoire du temps des Croisades / Trad. de A. Defauconpret // Oeuvres complètes: en 22 vol.— Paris: Furne, 1830.— Т. 17.— Цей пригодницький роман входив до повного зібрання творів Вальтера Скота у численних виданнях французькою мовою, починаючи з 1830 р., у французькій версії відомий тільки у перекладі А. Дефоконпре (1767–1843).

[25] Genlis Stéphanie Félicité de Saint Aubin (de), la comtesse (1746–1830). *Wieczory zamkowe*, albo ciąg nauki obyczajów do pojęcia młodzi przystosowany / z francuzkiego dzieła ... przełożył X. Kajetan Skrzetuski S. P.— Warszawa, 1786.— Cz. 1.— Переклад твору графині де Жанліс “Замкові вечори” польською мовою зазнав численних перевидань (у Варшаві 1789–1791, 1806, 1807, 1813 рр.; у Кракові 1806 і т. д.)

[26] Choiseul-Gouffier Zofia, z hr. Tyzenhauzów. *Władysław Jagiello i Jadwiga*, czyli połączenie Litwy z Polską: Romans historyczny / przez hrabinę ... rodem Polkę; przełożony z francuzkiego przez autorkę Henryka i Floretty [Joannę Widulińską]: W 2 t.— Warszawa, 1824.— in-12; 186; 187 ss. (*Estr.* I, 202)

[27] [Hein (Heun) Karol Bogumil Samuel (1771–1854)]. *Zielony płaszczyk z Wenecyi*, prawdziwe zdarzenie z r. 1813 / przez Klaurena; przekład wolny z niemieckiego przez K. M. [Konstantyn Majeranowski]: W 2 t.— Kraków, 1826.— in-8; 184, 202 ss. (*Estr.* II, 116)

[28] Florian Jean Pierre Claris (1755–1794). *Wilhelm Tell*, czyli Helwecya wolna ... / z francuskiego tłomaczone przez T. Rudnickiego.— Warszawa, 1804.— in-8, 155 s. (*Estr.* I, 504)

[29] [Brayer de Saint-Leon, Louise (de)]. *Eugenio et Virginia*; orné de figures: En 2 t.— Paris, an VIII [1800].— xxvii, 197; 210 p.

[30] Kock Paul Charles (de) (1794–1871). *Le barbier de Paris*: En 4 t.— Paris, 1826.— in-18.

[31] Demoustier Charles Albert (1760–1801). *Lettres a Emilie sur la mythologie*: En 6 p.— Lyon, 1794.— in-12; Ibid.— Paris, 1798.— У бібліотеці Цєнських цей твір складався з окремих томів ліонського видання 1794 р. і паризького 1798 р. (ЛНБ, СТ-I 92369, СТ-I 92371), які належали перед тим подільському літераторові і бібліофілу Германові Головінському (1785–1855).

[32] *Etrennes spirituelles dédiées aux Jeunes Gens* en latin et en françois: A l'usage du diocèse d'Amiens.— Amiens, 1780.— in-12; 406 p.

[33] [Macpherson James (1738–1796)]. *Karton: poema* / przekład Wł. hr. Ostrowskiego; z przekładu włoskiego Melchiora Cesarotti.— Warszawa, 1820.— in-4; 32 s. (*Estr.* III, 325).— Ця поема входила до пісень легендарного кельтського барда III ст. Осіяна, нібито зібраних і опублікованих у 1762–1780 рр. англійським істориком і письменником Макферсоном, хоча справжнім автором яких, як випливає з досліджень, був він сам. Надзвичайна популярність пісень Осіяна стала приводом до неодноразових перевидань і перекладів на інші мови.

[34] *Mickiewicz Adam Bernard Poraj* (1798–1855). *Konrad Wallenrod*: powieść historyczna z dziejów litewskich i pruskich.— Petersburg, 1828.— in-8; 96 s. (*Estr.* III, 111).

[35] Henares P. *Powietrze w Barcelonie*, czyli ostatnie listy dwojga kochanków wydane w Madrycie ... / na polski język przełożone przez tłumacza Samotnika F. D[mochowskiego].— Warszawa, 1823.— in-8; 202 s. (*Estr.* II, 120).

[36] Scott Walter (1771–1832). *Kwentyn Durward* czyli szkot na Dworze Ludwika XI ... / przełożone przez F. K. [Franciszka Kopczewskiego]: W 4 t.— Warszawa, 1827.— in-8; 202, 269, 268, 377 ss. (*Estr.* IV, 269).

[37] Scott Walter (1771–1832). *Guy Mannering* czyli astrolog: romans / przełożony przez F. S. Dmochowskiego: W 4 t.— Warszawa, 1828.— in-8; 239, 239, 236, 256 ss. (*Estr.* IV, 269)

[38] Scott Walter (1771–1832). *Rob-Roy: romans ... z angielskiego przełożony*: W 4 t.— Warszawa, 1830.— in-12; 164, 154, 157, 170 ss.— (Biblioteka nowych romansów) (*Estr.* IV, 270)

[39] *Les souverains de l'Europe en 1830 et leurs héritiers présomptifs, leurs gouvernemens, leurs cabinets, leurs ambassadeurs, leurs chargés d'affaires dans les diverses cours.*— Paris: B. Rénard, 1830.— 357 p.

[40] З огляду на величезний масив тогочасної літератури польською і французькою мовами про життя російського імператора Олександра I (1777–1825), дана позиція є досить складною для ідентифікації. Видається, що найбільше відповідає записові біографічний нарис М. Греча: *Grecz Mikołaj (1787–1867). Rys biograficzny życia Aleksandra I., Ces. Wszech Rossyi i Króla Polsk. etc. etc. / zebrany przez J. H. Kurzewskiego.*— Warszawa, 1843.— in-8; XV, 150 s. (*Estr.* II, 80).

[41] Staël-Holstein Anne Louise, baronne (de) (1766–1817). *Corinne: En 3 vol.*— Paris, 1807.— in-12.

[42] [Cottin Marie Josephe Risteau (1773–1807)]. *Matylda: romans historyczny z czasów wojen krzyżowych / z francuzkiego przełożono przez J. S. J. [Jasiński ?]:* W 4 t.— Warszawa, 1831.— in-12; 175, 240, 240, 234 ss. (*Estr.* I, 222).

Перш ніж перейти до аналізу складу списку, слід зупинитися на питанні про його гіпотетичне авторство, оскільки, як вже було зазначено, він не підписаний і не датований. Граматична форма заголовка цього переліку — “Реєстр речей, які я читала” — вказує на належність автора запису до представниць жіночої статі. Невправний почерк, численні помилки і репертуар лектури викривають молодий вік читачки. Єдиною провенієнцією цього видання є печатка книгозбірні Ценських (“Księgozbiór Okieński Cieńskiego”), яка знаходилася у родовому маєтку Окно біля Коломиї (тепер Вікно, Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Колекціонерською пристрастю та любов’ю до книги відзначалися не лише представники чоловічого роду Ценських — полковник Маурицій-Юзеф (помер 1817), його син Удальрик-Миколай (1790–1872), але й їхні дружини: Теофіла з Бахмінських та Юлія з Дзежковських (померла 1831). У відділі рідкісної книги ЛНБ є багато стародрукованих видань зі збірки Ценських, на яких збереглися особисті власницькі записи цих жінок. Ця родова книгозбірня, як і багато інших шляхетських бібліотек, містила велику кількість художньої літератури, історичних та морально-дидактичних творів; були в ній і книги для дітей, наукові та практично-ужиткові видання. На одному із збережених у ЛНБ видань, що фігурує у списку (позиція 1), є власноручний запис Людгарди Ценської (1825–1913), дочки Удальрика-Миколая і Юлії, датований 16 січня 1842 р.,

що, очевидно, слід вважати часом прочитання книги. Хронологія виходу в світ видань, які вдалося ідентифікувати, знаходиться в рамках 1780–1843 рр., з чого можемо зробити висновок, що перелік був складений бл. 1843 р., коли Людгарді було 17-18 років. Найбільш імовірно, що це саме вона є автором переліку прочитаних видань з домашньої бібліотеки, але, зрештою, з'ясування конкретного імені читачки — Людгарди, чи, можливо, її на рік молодшої сестри Ольги — не є основним завданням у даному дослідженні. Найважливіше вже вдалося визначити: соціальний статус, вік, стать читача. Аналіз встановленого нами бібліографічного списку лектури панни Ценської надає інформацію щодо кількості та якості прочитаного.

По-перше, є деякі підстави вважати цей список неповним, оскільки там відсутнє навіть те видання, яке дівчина використала для запису, і видається малоімовірним, що вона його не читала. Але навіть при побіжному перегляді первинного списку можна зауважити, що майже половина позицій складається із кількатомних видань. За підрахунками, 42 прочитані видання складають 92 томи, кожен з яких, як правило, має кілька сотень сторінок. Важко не погодитися з висновком, що, як для юної особи, це досить вагомий обсяг читання, з яким не витримує жодного порівняння рівень читацтва сучасної молоді.

За мовною ознакою видання поділяються майже порівну: 21 — французькою і 19 — польською мовою, 2 — можуть належати як до однієї, так і до другої мовної групи, оскільки це французькі твори, назви яких звучать однаково, як в оригіналі, так і в перекладних виданнях.

Половина усіх видань (21) належать перу французьких авторів, 12 — англійських, твори яких Людгарда Ценська читала в перекладі французькою (6 вид.) або польською мовою (6 вид.), авторство однієї повісті (позиція 35) належить іспанському прозаїку, а решта зареєстрованих у списку творів (8 вид.) написані польськими письменниками.

Тематичний аналіз лектури Людгарди Ценської вказує на однорідність її читацьких уподобань, типових для тогочасної молоді дівчини шляхетського походження — це, в основному, популярна белетристика та художньо-історичні твори з невеликим домішком морально-дидактичної літератури. Наявність у списку паризького пізнавально-довідкового видання про європейських монархів у 1830 р., їх спадкоємців, уряди і т. д. (позиція 39), 4-томної історичної повісті про французькі гугенотські війни (позиція 23) чи життєпису російського імператора Олександра I (позиція 40) свідчить про рекомендаційний підбір літератури (батьками?) молоді читачки, спрямований на формування її світогляду та ерудиції. У списку відсутні твори з релігійної тематики, тільки

одне видання можемо причислити до морально-релігійних — “Духовний подарунок для молоді латинською і французькою мовами” (позиція 32).

З усього красивого письменства у списку Ценської знайшовся тільки один поетичний твір (поема “Картон” Осіяна, позиція 33) та кілька драматичних, решта книг — прозові романи та оповідання з кінця XVIII — початку XIX ст. Перше місце серед них займають історичні романи, які налічують приблизно половину всіх зареєстрованих видань. Серед авторів цього жанру найчастіше трапляється (7 вид.) ім’я знаменитого шотландського письменника, основоположника сучасного історичного роману Вальтера Скотта, який мав великий вплив на європейський романтизм. Польський історичний роман представлений видатними творами Адама Міцкевича (позиція 34), Фридерика Скарбка (позиція 15, 17), Фелікса Бернатовича (позиція 16), Францішка Венжика (позиція 18). Із французьких романістів знаходимо в переліку імена Ежена Сю (позиція 23), Шарля-Віктора д’Арленкура (позиція 6, 7), Марі Котен (позиція 4, 9, 42) та інших письменників, твори яких, завдяки приємному стилю, захоплюючим подіям і добре виписаним характеристикам завоювали великий успіх у тогочасних читачів. Багато романів та повістей, зазначених у переліку Ценської, належать до “легкої”, розважальної лектури, що пояснюється юним віком читачки. Серед них — поетично-прозові “Листи до Емілії про міфологію” Ш.-А. Демустьє, “Паризький цирюльник” де Кока, “Випробування почуття” Б. д’Арно та ін. Сентиментальні романи англійської письменниці Ф. Бурней “Каміла” (позиція 1) та “Евеліна” (позиція 5) панна Ценська могла читати французькою мовою у складі 12-томного видання творів цієї авторки (Париж, 1797–1798), наявного у домашній бібліотеці Ценських. Разом з тим, крім легкої белетристики, до рук читачки потрапляли серйозніші твори прогресивних літераторів. Зокрема, у списку числиться 3-томний роман знаменитої французької феміністки мадам де Сталь “Корина” (позиція 41), в якому авторка виразно висловлюється на захист прав жінки як жертви соціальних утисків. У читацькому репертуарі молоді шляхтянки знаходимо також популярні твори іншої представниці феміністського руху, авторки багатьох повістей і п’єс, присвячених вихованню молодого покоління, графині С. Ф. де Жанліс (позиція 20, 21, 25).

Отже, на підставі проведеного аналізу маргінальних записів на стародруках, що побутували на Західній Україні у XVIII–XIX ст., можемо констатувати, що вони є цінним джерелом для дослідження такого важливого аспекту духовного і культурного життя суспільства, як читацька активність. Написані здебільшого не для стороннього ока, а для себе, “на пам’ять”, або ж під свіжим враженням від прочитаного, маргінальні

записи наділені неоціненою для дослідників рисою — найбільшим ступенем вірогідності порівняно з іншими джерельними матеріалами для дослідження історії читачтва. Якщо факт володіння книгою можемо розцінювати тільки як гіпотетичний вияв напряду зацікавлень власника, то нотатки і коментарі, залишені на сторінках прочитаного твору, є беззаперечними доказами читання і свідченням ставлення читача до змісту. Залежно від типу записів — інформаційні чи оціночні — маргіналії надають різноманітні відомості про особливості читачьких смаків різних читачьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання.

МАРГІНАЛЬНІ ЗАПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЧИТАЦТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ XVIII–XIX ст.

Ірина Качур

*науковий співробітник відділу рідкісної книги
відділення “Наукова бібліографія і книгознавство”
ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*

Здійснено аналіз маргінальних записів на стародруках, що побутували в Західній Україні у XVIII–XIX ст. Залежно від типу записів — інформаційні чи оціночні — маргіналії надають різноманітні відомості про особливості читачьких смаків різних читачьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання.

Ключові слова: маргінальні записи, читачтво, читач, стародрукована книга.

MARGINAL RECORDS AS RESEARCH SOURCE OF HISTORY OF READERSHIP IN WESTERN UKRAINE IN 18th – 19th cc.

Iryna Kachur

*Research Fellow, Rare Book Dept.,
Division of Scientific Bibliography and Bibliology,
L'viv Stefanyk Scientific Library, National Academy of Sciences of Ukraine*

The analysis of marginal records of old printed books which existed in Western Ukraine in 18th – 19th cc. is carried out. Informative and evaluative marginalia give information about the taste features of various readers' groups, about intensity, quality and character of reading.

Keywords: marginal records, readership, reader, old printed book.

**МАРГИНАЛЬНЫЕ ЗАПИСИ КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ
ИСТОРИИ ЧИТАТЕЛЬСТВА ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ
XVIII–XIX вв.**

Ирина Качур

*научный сотрудник отдела редкой книги
отделения “Научная библиография и книговедение”
ЛНБ им. В. Стефаника НАН Украины*

Осуществлен анализ маргинальных записей на старопечатных книгах, бывших в обиходе в Западной Украине в XVIII–XIX вв. В зависимости от типа записей — информационные либо оценочные — маргиналии служат источником разнообразных сведений об особенностях вкусов читателей разных читательских групп, об интенсивности, качестве и характере чтения.

Ключевые слова: маргинальные записи, читательство, читатель, старопечатная книга.